

ממעשי-אבות למעשי-בנים

ש"י עגנון

א.

יצירה חדשה בתוכנה ובבניינה יצאה מלפני עטו של ש"י עגנון, בעל אגדות-חסידים ויוצר מעשי-פליאה של צדיקים ותמימים; בפעם הראשונה מצייר הוא „סיפור פשוט“, מסכת-חיים שלמה ומתאר גיבורים וטיפוסים המתהלכים בעיירת-פולין באותם הימים. הניח הסופר מעשי-אבות ופנה אצל מעשי-בנים, אלא שסיפור מעשי-הבנים — בלשון-אבות ובדרך-אבות הוא. דומה, שהפסיק הסופר היושב-באוהל ממישנתו, והוא עומד בפתח האוהל ומספר עמנו בעיירת-גליציה של הימים האלה והזמן הזה.

ברם, עצם סיפור מעשי הבנים ומאוייהם חידוש הוא ביצירת עגנון, לכך תמהים היינו, כיצד יסופרו החיים הללו בפי סופר מעשי-ותיקן, היאך יימוג היין החדש בתוך גביעים עתיקי-יומין של הלשון העגנונית. וראה — לשון גושנה זו של עלים בלים היו לה עדנת-נעורים וחוץ-עלומים, בפי הירשל ובליומה ומינה ובפי כל שאר הגיבורים המתהלכים בדורותינו. האבות והבנים — אלה בצד אלה יהלכו במעגלי העיירה. בבת-שחוק סלחנית של שפתי-חכמים ואמרי-נבונים מגשר המספר גשר של טובה והבנה בין דור הולך ודור בא, עושה אבות שושבינים לבנים ובנים כרוכים בעקבות אבות — דור לדור ברוך יאמרו.

ב.

ופשוט סיפור-המעשה: הירשל, בן-טובים מפונק ורפה-רצון, לבו הולך אחרי בליומה, קרובתו היתומה, היעודה לו מנעוריה — ואין זיווגם מתקיים, הואיל ובטל רצונו מפני רצון אמו, הגבירה צירל הורביץ. בשעה של חלישות הדעת והגפש נותן הוא ידו בורוע מינה, זו המשודכת לו מראש ובמחשבה-תחילה, ע"י אמהות צופיות הליכות-ביתן ודודות שקד-ניות ושדכן מפליא-לעשות. רק בסגור עליו מעגל-הנישואין — לבו יצא לזו שאהבה נפשו, ורוח רעה מתחילה מבעתת אותו. אחרי תקופת סבל

ועוני, מצליח רופא-המעלה להשיב רוחו לדרך הישר, וגיבורנו (שלא בגיבורים חלקו) חוזר בשלום לאשת-חיקו, היא ילדת לו למזל-טוב שני בנים.

תם מעשה „סיפור פשוט“, אך לא תם הסיפור. כי לגבי עגנון, לא המעשה עיקר אלא הסיפור, ואף לא סיפור-המעשה אלא מעשה הסיפור. זאת ועוד, לעולם אין עגנון מתכוון לפרט, לצבע ולצליל הבחוד, אלא לכלל-הדברים, לסיכום הקולות ולמיכלול הצבעים. לפיכך הוא נוטע את גיבוריו קבוצות-קבוצות, מסדיר אותם כאגודת-פרחים, צבע צבע למינהו, למען הבליט או סתטט צבע זה או אחר; יש שהוא מביא דמות בצד דמות, כדי לסייע ולהדגיש, ופעמים — כדי להבליט ניגוד והיפוך, וכולם כאחד לא הוצרכו, אלא בשביל לגלם בהם רוח של דור ואקלים של תקופה, בשביל לגולל מאחריהם יריעת-הימים וכיברת-ארץ שלמה שמהם גדלו; בשביל להעלות עמדם ריחות וצבעים וקולות מן גבולות הדממה של העבר, אלה דמויות ומראות, העומדים אחר כתלנו, רוטטים ומצפים למלאך הגואל, היוצר-האמן.

ואמן גואל נאמן הוא עגנון לעירת-גליציה, זו של בין-הזמנים. הסכלל ישן יצאה ולכלל חדש טרם באה, ועוד זורח בה אור בין-ערביים מופלא על דור אבות ואבות-לאבות, שבהם עדיין עומד כל טעמו וריחו של גזע יהודי גליציה, יהודים חריפי-מח ויודעי-ספר, פקחים וטנונים וליצני-דור כזה — ובריות תמימות וטהורות, אהובים וברורים כזה, כגון, חיים נאכט הלמדן, שקדמה הסכלתו להצלחתו, „האין כוהנו יודע לכתוב מכתב גאה, אלא מה מועיל אם איני מבין כליצותי“.

ובצידם — נשים צדקניות וצנועות ותמימות. ונסית הילל, ירון רב במשא-ומתן ועיניהן צופות הליסת-ביתן, כגון הגבירה צירל הורביץ, „שחנותה הונעת דעת וכלקהותיה לוקחת לקהל“.

הנה קם דור לקיץ שבור, ורחובותיה מלאו בנים ובנות, הכתהלכים לרוח הזמן. מדם פריחו לרוכניטיקה ציונית ומדם לתיקון עולם במלכות הסוציאליזם; ואלה ואלה מאהרים-בגשף רשעים לקראת טיהת-רכיל ושאר הבלי-נעורים, והלויים בדבר, טולם כחובם מצטטן פסוקים כהל שילר וגיתה, וקורין לעצמם גוסטאב וסופיה והינריך, היינו, הרץ, הינו צבי, הוא — הידעל.

תאמר — נחוק, לעג? ולא הוא. לא ללעג ולא לקנטר ולהיכיד בא המספר, אלא לצייר דברים מהחיים: ולא צנה, אלא כל ראיה שהוא

רואה, חוט של הבנה וסליחה משוך עליו, מאותה הבנת-טובים של זקנים, שרבות ראו ויודעים, כי כבר היה הדבר לעולמים.
כפנינים וכמרגליות לזוהר וליפעה מתנוצצות כאן מחרוזות של אמרי שפר וחוץ, מלאים גנוי בינה יהודית, חכמת-אבות. אפשר שכמו אלה ובדומה לאלה כבר שמענו במקום אחר אצל עגנון, אלא „שחביבים דברי תורה על שומעיהם כל יום כחדשים“.

ג.

גדולה חכמת-חיים ובינת-הנפש בה חודר המספר לחיי-הנישואין של זמננו, כגון הטרגדיה שבזיווג הירשל ומינה, שנצטוו להיחת בשר אחד, אך אין טבעם ונפשם תואמים, ואין מזגם עולה בקנה אחד. דקה מן הדקה ביחוד היא ראייתו של עגנון ללב האשה. בעדנה וברוך הוא בוחן ובודק גנוי-נשמתה ומגלה עמוקות במסתורי נפשה המתעטפת בייגונה. כמה רכים וענוגים הצבעים בהם הוא מצייר דמותה של בליומה ואת הליכותיה הכבושות בבית אדוניה, את יפי הנפש והחרישית, הנוגה והאצילה, — העלובה ואינה עולבת ואינה מוחה לעולם. ואף מינה, לכאורה, ציפורת-בית מפונקת הדבוקה בסינורה של אמא, עד שזו מוציאתה ומשיאה אותה לאיש, כמה עולה דמותה ומתעלה לעינינו באחד הדיאלוגים האנושיים ונוקבים-לב שבינה להירשל; מן המיצר ושכרון-הלב פורצת מפיה מחאה וזעקה — תביעת עלבונה של אשה קשת-גורל. ממעמקי תהום נשמתה מעלה היא הרהורים ורחשי-לבב נוקבים ודקים מן הדקים, שכדוגמתם אתה מוצא מעטים אצל מספרי הדור ואמני לב-האשה. אכן, מרגלית גדולה גילה והעלה כאן עגנון, הלא הוא היחס הסהור והענוג לאשה. צא וראה, רגש זה שכבר גס בו לב הדור, ורומאן-התקופה מבליעו בשורות-ספור, ויש שעשוהו ענין לציניות לענות בו, הנה הוא עולה לפנינו זך וחתמים וענוג.

סהורה ותמה כיונה היא האהבה הצרופה שבין ברוך וצירל, ורכה וענוגה התרחשות היחסים שבין הירשל ובליומה, זו אהבת-הנפש, המת-נוצצת כדמעה לטוהר ולזוהר בעיני הירשל, וזה רעב הלב ללטיפה תמה ולמגע רוטט וטהור בקצה שערות האהובה...

זאת האהבה התמה! האין אנו מכירים כתונת-הפסים מבית-אבות? הלא מורשת היא מבית-יעקב, הורתה ולידתה בקודשת ובטהרת המשפחה הישראלית; הלא ניצוץ היא מעיני האשה העבריה, המתנוצצות באור

גרות-השבת, עת בעלה קידש על היין וזימר לכבודה — „אשר-חיל מי ימצא“...

זאת האהבה מורשת אבות וזה זיחה ואורה על הבנים. וכך נמשכת השלשלת בעיירה — אבות שושבינים לבנים ואמהות מרקדות לפני חתן וכלה. זו שבוש ואלה חיי הבנים בתוכה. ודיעת-השמים שממעל להם — האין היא טלית גדולה אחת, טלית-אבות, שמתחתיה עומדים הבנים לשמוע עם „כל הנערים“ לברכת המלאך הגואל, ברכת-האבות ? מסגרת של זהב וארגמן לסיפור הוא הסוּן העממי הוֹך ותמים, שחוט של חן ורוך נמשך אליו למן „צאינה ודאינה“ וה„מעשה-ביכלעד“, זו הנעימה המלבבת ופשטות והרצאה הנפלאה ושיח „דידי ורעי“, שבין הסופר לקורא, כגון: כשהירשל מרגיש יד נחה על ראשו, המחבר אומר: „גם כי אחריש ולא אספר, תבינו שידה של בליזמה היתה“.

ד.

כמו תמיד, בקריאת סיפורי עגנון, תמימים אנו עם דמות סופר עברי יחיד זה, הגשווה לעינינו, כשהוא עסוק טליתו ולבוש תפלין וכובש פניו בארון הספרים הישנים, ספרי-אבות עתיק-יומין ויקרי-מציאה, ולבו פתוח לסוד-שיח עלים בלים, ואזנו קשובה ללחש שפתי-ישרים, לתפילה זכה של תמימים ולצקון-לחש בשים צדקניות, ועינו פקוחה לדרכי-נועם ולמעשי-פליאה של צדיקים, ולפעלם של זרזירים ואנשי-מעשה, למעשיות מן הישועה והנחמה, ולכל אותם חסידים ונלבבים, בריות ישרות שבעיירה בפולין העדיבה, אשר בטבורה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה.

בטולם זה של אמונה ובטחון והתעלות ודבקות חסידית, עולים ויורדים מלאכי-האגדה של עגנון, מלאך וכתר בידו, מלאך וכתר, באים המה וקושרים כתרים לישראל קדושים, לאהבת-ישראל ולחביבת ארץ-ישראל, לחסדי הבורא ולשמו המבורך שלה.

נלבבים תמימי-דרך אלו, כמה תמה ראייתם יום-יום, זו תמימות-חיים בהויות העולם המציאות, המגעת, פעמים, לגיחוך וגרוטסקיות, נוסח שלום-עליכם.

אכן, כפשע בין תמימות זו ובין השאָרְוּה, ורק כשרון-האָמן עומד לו, למספר, ולהאידי פנינו במאור ההומור ותום-הלבב הוֹך, העממי-הפולקלורי, מבלי שיחסרנו מעט ממעלת הרוח העליונה, הסגורה, רוח-הקודש, השורה על היאצרה הצרופה בכור, וכל אות וכל תיבה שבה, מלוטשה ומשובצה וקבורה במקומה כאבן טובה.

„מוות וחיים ביד לשון“ — כתוב זה ודאי שנתקיים במילואו לגבי יצירתו של עגנון, שאם את לשונה אתה נוטל הימנה — את נשמתה אתה נוטל, באמנה, עולם שלם, בנוי על תילו ועמוק מגיִים, נגנו ביצירה זו, אלא ששניהם, התוכן והצורה, ירדו כרוכים יחדיו והיו לאחד, עד שאנו טועמים בזו ממה שיש בזה, וכן, להיפך — ואין להפריד בין הדבקים. הרבה גואלים קמו לה ללשון-המקרא, וביאליק הגדיל, ומי לנו גואל ללשון המישנה והתלמוד והמדרשים והתוספות ושאר ספרים קדושים ו„ספר־לאך“ עד דור אחרון, כרש״י עגנון?

ה.

הראשון והגדול בסיפורי-האגדות של עגנון, הוא „בלבב ימים“, ונקרא כך על שום הרפתקאותיו של חנניה, „שנכנס בלבב ימים ויצא בשלום“. ברם, כל-עיקרו הוא סיפור-המעלות ושיר-זמור לחיבת ארץ-ישראל, האצורה כאש בעצמות חסידים הראשונים, המתקינים עצמם ועולים, הם ובנות-זוגם, להתאבק בעפר ארץ-הקודש, ועושים דרכם זו בקדושה ובתפילה ובזמרה ובדבקות ובהתעלות ובכליון-הנשמה לארץ-חמדה זו, „שהיא שטר-כתובה בין ישראל להקב“ה, ובה ישראל מקבלים נשמה חדשה, והיא שקולה כנגד כל המצוות שבתורה“.

פרשת גדולת אהבתם ותמימותם של הדבקים באור אלוקים חיים ובתורתו ובארץ הקדושה, העלה המספר בחרט-אמן, ואצל עליהם מזוי אגדה עילאית ושיבצם במדרשי-פליאָה, אף תיבלם קורטוב מלח ושאר תבלין של תום-לבב עממי ופולקלור זך, וזו בת-שחוק השמחה ומאירה שפתותינו כל עת קראנו.

אור גדול זרוע פה לישרי-הלבב, בדמות-דיוקנו של אדם אחד, חנניה שמו, ובגדיו קרועים, שמרוב תשוקה לאה"ק, סיבב חצי-עולם והפשיטוהו עירום ונתגלגל לבין ליסטים ושכה אימתי שבת ויו"ט, ואמר — „מוטב שאמות בדרך ולא אתיִאש מארץ-ישראל“ — ונתגלגל לבית-מדרשם של חסידים ראשונים ונצטרף לעלות עמהם להשלים המנין בדרך.

ולא בכדי דבקים בו הנלבבים. חנניה זה, שלא גדול בתורה הוא ולא מופלג בהלכה, אבל גדול במעשים טובים וטהור וזך בלבבו, הרי הוא סמל החסידות הטהורה, הבעש"טית; אף נכללו בו כל מעלות טובות וישרות של פשטות ותמימות וצניעות, עניות ורחמנות, והוא שמח בחלקו וזריו לשמש זולתו, ו„כשהוא רואה כלי בפגימתו, הוא מתמלא עליו רחמנות ואומר, כלי זה מבקש את תיקונו ממני“.

בו מצינו גם מהתמימות הקדושה, כגון שנאות לשבת במרכבתו של הפריץ, „משקרא לו הלה בשם צבאות כביכול ואמר — שדי, ונתעלם הימנו שפירושו של מלה זו „בלשון פוילי"ש הוא, שב": או — שכל התיבות כולן במסמרות-ברזל חיבר וארון-הקדש ביתדות של עץ, שאם יגיעו חו"ש להרי-המאגניט, ששואבים מתכת מן הכלים, ארון זה אינו מתפרק.

ומאותה „בקיאות" בהוויות-העולם, המעוטפה אמנם בצעיף האגדי-גרוטסקי: כשמגיעים תמימי-דרך למדינת-התוגר, לקושטא-רבתי, יודעים הם, „שמלך ישמעאל מושל בה, והוא שוכב על מטת-שן שמפילה שינה, ותיבה מלאה שנו"ף הטאב"ק (טבק-הרחה) לפניו וציפור-זהב שוכנת עליה ומגעת את הטאב"ק בנחיריו והוא מתעטש והיא עונה: מרפא! ושריפות הרבה יש בעיר זו, ואין מעכבים את האש, אלא שומרי-העיר עומדים וצועקים: „האלוקים הוא האלוקים ומוחמד הוא נביאו". (כל פסוקים וציטטין שכאן ולהלן, מתוך שמרובים הם, במקוטעין ניתנו — מ. ע.).

והרבנים הספרדים היאך בעיניהם? „תוארם כתואר בני-המלך, ואינם אוהבים את הפלפול ולומדים בלילות ושוחים קהו"ה, מיז משקה שמעביר את השינה ואינו ידוע במדינת-פולין, אבל הוא נזכר בשולחן-ערוך". משנתרגשה סערה בלבב-ים, אמנם הנלבבים יורדים הרבה במדרגה, ממש לבירא עמיקתא, וחושבים בלבבם: „אשרי מי שחוסה בלילה שכזה בצל-ביתו ושוכב על מיטתו ומשכים לתפילה ונושא ונותן באמונה ומוציא שנותיו בכבוד — והלילה הזה שישים ריבוא של גלים רוקקים בפניך, אלו מקיאים, ואלו כרסם נבקעת", —

אבל אין זו אלא חלישות-רגע בשעת-נסיון, ושוב הם מקבלים עליהם כל היסורים באהבה; כשחמה של יפו, הבוערת כתנור, מרתיחה את עצמותיהם, זה הקב"ה צולה את הלויתן לסעודה של צדיקים, והצדקניות — מזוי השכינה עיניהן כהות.

ותוך כל אלה, תיאור חי וגאמן, כבהיום הזה, של נמל-יפו: אלו הערבים, „לבושים בלויים ומכנסיהם רחבים, שחטפו את הנפשות וזרקום לתוך ספינותיהם הפרוצות ונטלו שכרם כמה שנטלו, ועדיין לא הספיק להם, ורצו להכות את אנשי-שלומנו, — והקב"ה הצילם מידם והביאם בשלום ליבשה".

כבכל סיפוריו, מובהקים ועצמיים כאן צבע וששר וכל סממנים שעגגנון מצייר בהם טבע דומם, כגון: „החמה גדלה והולכת, מה שהיה אתמול זמן-מעריב, היום זמן-מנחה“, וחלילי-הרועים „קולם כקול יעלה תחנונונו“. חיים ושלמים הוצבו לפנינו הנלבבים, לכל מראיהם וגווון-קולותיהם, במרי-שיחם ודו-שיחם, ובכל הווייתם הפנימית, אחד לא נעדר.

אכן, „בלבב ימים“ הוא שיר-מזמור גדול למצוות ישיבת ארץ-ישראל, אבל נאמן הוא המספר עם כל חרדי-הדת, ובשעה שבני העירה כולה עושים לווייה לעולים לאה"ק, אין הוא מעלים ואומר: „חוץ מהרב-דמתא, שאומר היה הרב, אותם שנוסעים לארץ-ישראל קודם ביאת המשיח, דומים עלי לנערים הקופצים לפני חתן וכלה לפני החופה“.

הנהגה מגיע עגנון גם לאגדות ארץ-ישראל שבימינו, ושם עטרת-אהבה בראש דגניה שלנו ושלום וברכה לבניה-בוגיה („תחת העץ“).

כמה מבהיקים פגיני-דברים בלשון המישנה, שבין איש-דגניה, המביא שתילים הביתה, לבין השר מישמעאל, מחסידים שבשכנו, היודע מאד, שארץ-ישראל אינה מיועדת אלא לישראל. יש מחזן שפת-חכמים, עתיקה כיון הטוב, בדברים הנאמרים בנעימה רכה מפי איש-דגניה: „ברשותך, אדוני, עושים מה שאפשר...“ והוד שבתפארת-המזרח בדיבורו האצילי של השר, מנכבדי גזע-ישמעאל ומרמי-היחש. דברים עמוקים ונאמנים אנו שומעים מפי בעל-האגדה: „עשוי וישמעאל נטלו מלוא כל העולם והם עושקים זה את זה בשביל מלכות שהם מבקשים לתפוס, ואנו קבלנו ארץ קטנה זו, לא לתפוס את המלכות, אלא לחרוש ולזרוע ולנטוע“.

הבנת-גורל מהולה בעצבות-מה נסוכה בדברי השר, המתכוון כנגד פירותיהם של השתילים ואומר: „אני לא אוכל מהם אלא אתם ובניכם ובני-בניכם עתידים לאכול מהם“.

מאור הבנת-טובים זו שפוך גם על אגדת הערבים, המדליקים על קבר בר-יוחאי („ההדלקה“), והמקבלים במאור-פנים את שבי-ציון ואומרים להם: „אחינו בני ישראל, כל אותן השנים שלא באתם, הדלקנו אנתנו על קברו של אותו צדיק, עכשיו שבאתם, טלו את שלכם והדליקו“.

אכן, „יש רואה ואינו יודע מה רואה“, אבל בעל-האגדה רואה ויודע יותר ממה שרואה.

ובאותה נעימה תמימה וזכה שמנינו לעיל, מעשה החסיד, שנאלץ לזייף

מטבעות („שבת“), וטבע בהן ודיקנו של הקיסר, ולא היו מבחינים, „אפשר שהקיסר היה מבחין, אבל הקיסר יושב בוונא, מהלך ת”ק פרסה... אני ואתם ישראל קדושים לא הלכנו אצל הקיסר ולא הלשנו עליו; אבל אחרים באו וספרו“. כיוצא בזה מעשה בחסיד, שנמנע ליטול מטבע שבאש-פה בשבת-קודש („הפרוטה“), אגדה שעשאה י. ל. פרץ בדרך אחר. צאו וראו במעלתם של צדיקים ובענוותנותם: כשבאה ישועה לחסיד ממקום שהרב אמר לו לילך שם, אומר הרבי, אני רק עפ”י שכל דעתי חזיתי, ומן השמים סיבבו כך („חוות דעת“).

בספר זה ניתנו אגדות מתאוצר העממי, אך יקצר המצע מלפורטן. מתוך כוונה ברוחה בחרתי להרבנות בציון הדברים עצמם, ולמעט בדיבור על הדברים, ונאמן לשיטה זו, גם אסיים בדברים מבין השיטין, שנרמזו מפי יוצרם, ומתן פירוש ליצירה וליצורה, בצידם. הלא כה אמר המחבר: „יש שיקראו בספרי כאדם הקורא בספרי-אגדות, ויש שיקראו ויציאיו תועלת לעצמם“. ועוד אמר: „לא חיסרתי כל דבר ממה ששמעתי — ולא הוספתי דבר על כל מה שהגשמה היתה מגידה לי“.

ואפשר שיתר מטפח בדרכי יצירתו וגורלה, גילה לנו האמן במעשה האבן („על אבן אחת“), שבה גנז אדם בעל-שם את כתביו, סתרי-תורה וסודות-הקבלה. ואלה דבריו שם: „כמו במחזאות הייתי רואה את האבן ואת הכתבים שבאבן... ברם כשהגעתי לכתוב מעשה-האבן, התחלתי מתיידא שמא יפסיקוני באמצע“.

שמא יפסיקוהו באמצע — זו חרדה לגורל יצירתו ולהמשכה. באו יצירות אחרונות של עגנון לקיים בנו את האמונה, כי רבים עוד האצרות בעולם זה ובלשון זו, המזומנים לו ואך לו בלבד.